

พระประวัติของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ

ภายใต้การดำเนินการปฏิรูปประเทศในด้านต่างๆ เพื่อสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการถือได้ว่าเป็นบุคคลหนึ่งที่เป็นกำลังสำคัญในการให้การสนับสนุนและช่วยเหลือให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสามารถสร้างสยามให้กลายเป็นรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้สำเร็จ ดังนั้นในบทนี้จะแสดงให้เห็นถึงพระประวัติและบทบาทของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการที่มีต่อการปฏิรูปประเทศในด้านต่างๆ

2.1 ประสูติ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ทรงพระนามเดิมว่า พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ ประสูติในพระบรมมหาราชวัง เมื่อวันที่ 27 พฤศจิกายน ปีมะเมีย พ.ศ. 2401 ทรงเป็นพระราชโอรสลำดับที่ 42 ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นลำดับที่ 2 ในเจ้าจอมมารดาเปี่ยม พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ทรงมีพี่น้องร่วมพระมารดาเดียวกับพระองค์อีก 5 พระองค์ ได้แก่ พระองค์เจ้าชายอนุกรมมณีนันทนรชย์ ประสูติเมื่อปีมะโรง พ.ศ. 2399 พระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ (สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทาพระบรมราชเทวี) ประสูติเมื่อปีวอก พ.ศ. 2403 พระองค์เจ้าสว่างวัฒนา (สมเด็จพระศรีสวรินทราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า) ประสูติเมื่อปีจอ พ.ศ. 2405 พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี (สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ) ประสูติเมื่อปีกุน พ.ศ. 2406 และพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิวัตน์วิศิษฎ์) ประสูติเมื่อปีฉลู พ.ศ. 2408¹

2.2 การศึกษา

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เมื่อยังทรงพระเยาว์ได้ทรงเล่าเรียนอักษรสมัย ประถมในสำนักพระองค์เจ้าหญิงกฤษณา แล้วเริ่มเล่าเรียนภาษามคธเมื่อขึ้นชั้นมัธยม ในสำนักพระปรียัติธรรมธาดา (เปี่ยม) แต่ไม่ทันได้ศึกษาภาษาอังกฤษ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสวรรคตเสียก่อน เมื่อเข้าสู่รัชกาลที่ 5 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการก็ทรงศึกษาในระดับมัธยมต่อมาโดยไม่ได้เรียนภาษาอังกฤษ จนโสกันต์เมื่อปี พ.ศ. 2413 แล้วทรงผนวช

¹สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ, พระราชประวัติรัชกาลที่ 5 ก่อนเสวยราชย์ พระบรมราชประวัติพระประวัติกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ พระประวัติตรัสเล่า (พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, 2505), หน้า 102.

เป็นสามแฉกเมื่อปี พ.ศ. 2414 ที่วัดบวรนิเวศ ทรงศึกษาพระธรรมวินัยในสำนักสมเด็จพระ
กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ และเรียนอักษรชั้นสูง ทรงผนวชเป็นสามแฉกตลอดพรรษา²

เมื่อลาผนวชจากสามแฉก ทรงสมัครเข้าเป็นนักเรียนนายร้อย ฝึกหัดอยู่ในกรมมหาดเล็ก
และเป็นช่วงเวลาทีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีการจัดการ
เรียนการสอนภาษาอังกฤษขึ้นอีกครั้งเพื่อเป็นการเตรียมความพร้อมในการสร้าง
รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์โดยจะกล่าวถึงในรายละเอียดในตอนต่อไป ทำให้สมเด็จพระ
ท้าวเวียงแก้วมีโอกาสได้เริ่มศึกษาภาษาอังกฤษเรื่อยมา อาจกล่าวได้ว่า สมเด็จพระ
ท้าวเวียงแก้วทรงเป็นผู้หนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคัดเลือกไว้สำหรับ
กระบวนการสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในอนาคต

โรงเรียนภาษาอังกฤษนี้ตั้งขึ้นได้ประมาณ 2 ปีเศษ จำนวนนักเรียนเริ่มลดน้อยลง ทั้งนี้
เนื่องจากบรรดาพระเจ้าน้องยาเธอชั้นใหญ่ต่างทยอยเสด็จไปรับราชการต่างๆ ส่วนบรรดา
นายทหารมหาดเล็กเมื่อมีการฝึกทหารมากขึ้นทำให้เวลาเรียนภาษาอังกฤษลดน้อยลง และเลิก
เรียนไปในที่สุด เมื่อนักเรียนลดน้อยลง ครุจึงคิดลากลับ หากแต่ สมเด็จพระ
ท้าวเวียงแก้ว ทรงโปรดเกล้าฯ ให้นำสมเด็จพระ
ท้าวเวียงแก้วไปยุโรปการ สมเด็จพระ
เจ้าฟ้า กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช และพระเจ้า
น้องยาเธอบางองค์ที่ต้องการ
ศึกษาภาษาอังกฤษต่อ ได้ชักชวนครุให้
อยู่สอนต่อ และกราบบังคมทูลจัดตั้ง
สำนักสอนภาษาอังกฤษขึ้นใหม่ที่
ตำหนักหอนิเทศพิทยา สมเด็จพระ
ท้าวเวียงแก้ว ทรงศึกษาภาษา
อังกฤษต่อมาอีกปีเศษ จึงเลิกเรียน
เพราะครุผู้สอนหมดสัญญาและบรรดา
พระเจ้าน้องยาเธอต่างออกไปมีตำแหน่ง
ราชการ³

สมเด็จพระ
ท้าวเวียงแก้ว ทรงเป็นผู้ที่รักการเรียนเป็นอย่างยิ่ง นอกจากจะ
ทรงศึกษาวิชาภาษาอังกฤษและเลขคณิตจากนายฟรานซิส ยอร์จ แพตเตอร์สัน (Francis George
Patterson) ผู้เป็นครุผู้สอนแล้ว ยังทรง
เรียนรู้ปริกาษาหรือเป็นการส่วนตัวกับ
นายเฮนรี อาลาบาสเตอร์ (Henry
Alabaster) ครุทหารมหาดเล็กอีก
คนหนึ่งด้วย⁴ และถึงแม้ว่าพระองค์
จะทรงมีตำแหน่งในราชการแล้วก็
ยังทรงศึกษาวิชาความรู้ต่างๆ ใน
เวลาว่างเว้นจากราชการ ทั้งวิชา
ภาษาไทย ภาษาอังกฤษ และวิชา
คำนวณ⁵ โดยเฉพาะวิชาภาษาอังกฤษ
ดังจะเห็นได้จากพระราชนิพนธ์ของ
สมเด็จพระ
เจ้าฟ้าดารงราชานุภาพที่มีไว้ว่า

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 108.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 110 - 111.

⁴ วิมลพรรณ ปิตธวัชชัย, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ, หน้า 11.

⁵ อุตม ประมวลวิทยา, 100 เจ้าฟ้าและเสนาบดี (พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2505), หน้า 431.

"...เจ้านายที่รักเรียนก็พยายามเรียนต่อมาโดยลำพังพระองค์ ด้วยอาศัยอ่านหนังสือบ้าง ให้ผู้อื่นสอนบ้าง จนมีความรู้ความสามารถใช้ภาษาอังกฤษรับราชการได้โดยมิต้องไปเมืองนอก หลายพระองค์ ในเจ้านายนักเรียนชั้นนั้น ควรยกย่องสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ว่าเป็นยอดเยี่ยมกว่าพระองค์อื่น"⁶

2.3 การรับราชการ

ในบริบทของการเริ่มสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์พบว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีความพยายามที่จะนำรูปแบบของระบบราชการสมัยใหม่เข้ามาใช้กับการบริหารราชการแผ่นดินและมีความพยายามที่จะนำพระเจ้าน้องยาเธอที่พระองค์เตรียมไว้เข้าสู่การทำงานในระบบราชการสมัยใหม่ด้วย

อย่างไรก็ตาม ในระยะแรกของการเริ่มดำเนินการนี้อำนาจในการบริหารส่วนใหญ่ยังคงอยู่กับกลุ่มขุนนางคนสำคัญ เช่น ขุนนางตระกูลขุนนาค ดังนั้น ความพยายามที่เปลี่ยนแปลงระบบราชการที่มีอยู่ให้กลายเป็นระบบราชการสมัยใหม่ รวมทั้งการนำพระเจ้าน้องยาเธอและพันธมิตรของพระองค์เข้าสู่การบริหารราชการแผ่นดินเพื่อสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์จึงเป็นไปอย่างจำกัด แต่กระนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการก็ยังได้รับการคัดเลือกจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เป็นพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์หนึ่งในไม่กี่พระองค์ที่อยู่ในกระบวนการสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ตั้งแต่ต้นอันเป็นช่วงเวลาที่มีอำนาจในการบริหารปกครองส่วนใหญ่ยังคงอยู่ในกลุ่มขุนนาง ในขณะที่พระเจ้าน้องยาเธอส่วนใหญ่ได้เข้าสู่กระบวนการสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในระยะหลัง

ในการดำเนินการปฏิรูปเพื่อสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้น เมื่อระบบราชการแบบเก่ายากต่อการเปลี่ยนแปลง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงแก้ปัญหาโดยการพยายามจัดตั้งหน่วยงานใหม่ซึ่งมีระบบการปฏิบัติงานและการบริหารจัดการตามแบบตะวันตกขึ้น ซึ่งหนึ่งในหน่วยงานที่ตั้งขึ้นก็คือ ออดิต ออฟฟิศ (Audit office) หรือว่า ออฟฟิศหลวง โดยเป็นหน่วยงานที่ตั้งขึ้นเพื่อทำหน้าที่เป็นเครื่องมือในการตรวจสอบและควบคุมรายรับ รายจ่ายของประเทศที่เกิดขึ้น ซึ่งถือว่าเป็นงานที่สำคัญมากในช่วงเวลาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มดำเนินการจัดระเบียบการคลังของแผ่นดินไม่ให้รั่วไหล และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการก็ได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เข้าดำรงตำแหน่ง

⁶สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ(พระนคร: สมาคมสังคมนศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2516), หน้า 35.

เจ้าพนักงานใหญ่อดีต ออฟฟิศ พร้อมกับตำแหน่งหัวหน้าพนักงานตรวจเงินรับอีกตำแหน่งหนึ่ง ด้วยวัยเพียง 17 ปี

นอกจากการได้มีโอกาสศึกษาและรับรู้ถึงการทำงานตามระบบราชการสมัยใหม่จากการปฏิบัติหน้าที่ในอดีต ออฟฟิศแล้ว ด้วยความรู้ความสามารถทางด้านภาษาอังกฤษของสมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ที่จะตรวจค้นตำราของต่างประเทศเพื่อเลือกใช้เป็นแบบแผนในการปฏิรูปประเทศนั้น ก็ทรงมอบหมายให้สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการรับหน้าที่ในการตรวจค้นและแปลตำราต่างๆ จากหน้าที่ในส่วนนี้ทำให้สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการทรงมีความรู้ความเข้าใจในรูปแบบการบริหารราชการของประเทศต่างๆ และมีความเข้าใจในระบบราชการสมัยใหม่เพิ่มมากขึ้น ซึ่งส่งผลให้สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการมีบทบาทสำคัญในการเสนอแนะแนวความคิดในการปฏิรูปประเทศในระยะต่อมา

ในปี พ.ศ. 2422 เมื่อเจ้าพระยาภาษากรวงศ์ ราชเลขาธิการ ต้องเป็นราชทูตพิเศษออกไปราชการที่เมืองอังกฤษเรื่องคดีความพระปริชากลการ ทำให้ตำแหน่งราชเลขาธิการว่างลง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงโปรดฯ ให้สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการดำรงตำแหน่งราชเลขาธิการฝ่ายต่างประเทศแทน และในปี พ.ศ. 2423 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้ยกเลิกหน้าที่ของอดีต ออฟฟิศ หรือออฟฟิศหลวงที่เกี่ยวข้องกับการคลังเสีย ให้คงเหลือแต่งงานด้านอาลักษณ์สำหรับคัดเขียนหนังสือราชการต่างๆ เท่านั้น ส่วนงานในด้านการคลังทั้งหลายให้ตกเป็นหน้าที่ของบัญชีกลาง⁷ กรมพระคลังมหาสมบัติ ทำให้หน้าที่ต่างๆ ของอดีต ออฟฟิศที่เกี่ยวข้องกับการคลังยุติลง อย่างไรก็ตาม สำหรับสมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการนั้น สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาลา กรมพระยาบวรราชปักษ์ อธิบดีกรมพระคลังมหาสมบัติ ได้กราบบังคมทูลขอตัวมาช่วยงานในตำแหน่งเจ้าพนักงานใหญ่ปลัดบัญชีกลาง มีหน้าที่รายงานการเก็บภาษีต่ออธิบดี เป็นเจ้าพนักงานตรวจสอบภาษีอากรทุกรายว่าจำนวนเงินที่ได้ประมูลไว้กับที่นำส่งต่อรัฐบาลนั้นตรงกันหรือไม่ รวมทั้งเป็นผู้นำฎีกา ใบสั่งตลอดจนบัญชีต่างๆ เข้ายื่นเสนอต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว⁸ หน้าที่ดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงบทบาทของสมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการที่เกี่ยวข้องกับการคลังของประเทศในระยะปฏิรูปมากยิ่งขึ้น

นอกจากนี้ สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ยังมีบทบาทและเป็นกำลังสำคัญในการบริหารราชการแผ่นดินด้านต่างๆ ด้วย ไม่ว่าจะเป็นงานที่ปรึกษาราชการในด้านการต่างประเทศ

⁷เรื่องเบ็ดเสร็จราชการเลขานุการ (ร.ศ. 89 - 124)," หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม. ร.5 รล./ 1.

⁸เรื่องเดียวกัน.

และเป็นผู้ร่างหนังสือติดต่อกับต่างประเทศทั้งในเรื่องส่วนพระองค์และในข้อราชการต่างๆ การถวายคำปรึกษาและความคิดเห็นในข้อราชการอื่นๆ เช่น การถวายความคิดเห็นเกี่ยวกับการจัดการโทรเลขให้เจริญก้าวหน้า⁹ การถวายความเห็นเรื่องการจัดการเงินเดือนของพนักงานกรมไปรษณีย์โทรเลข¹⁰ การเสนอให้มีการแต่งตั้งราชทูตไทยออกไปประจำในราชสำนักต่างประเทศเพื่อประโยชน์ในการเจรจาและ เสริมสร้างความสัมพันธ์ระหว่างประเทศและเพื่อให้เกิดความสะดวกรวดเร็วในการแก้ปัญหาและข้อพิพาทต่างๆ ที่อาจเกิดขึ้น¹¹ รวมทั้งการเป็นกำลังสำคัญร่วมกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการตั้งศาลต่างประเทศขึ้นที่เชียงใหม่ เพื่อเป็นตัวกลางระหว่างอังกฤษกับหัวเมืองประเทศราชภาคเหนือ เพื่อเป็นการให้ความคุ้มครองแก่หัวเมืองประเทศราชภาคเหนือจากกรณีที่เกิดคดีความกับอังกฤษและได้รับความไม่ยุติธรรม¹² เป็นต้น

อาจกล่าวได้ว่า ภาระหน้าที่รับผิดชอบของสมเด็จพระยาเทวะวงศวิโรปการที่ทรงมีต่อกิจการบ้านเมืองนั้นเป็นไปอย่างกว้างขวาง ครอบคลุมราชการต่างๆ ทั้งภายในและต่างประเทศ บทบาทและความสำคัญของพระองค์ในการปฏิบัติราชการเป็นที่ประจักษ์ทั้งต่อข้าราชการด้วยกันและชาวต่างประเทศดังจะเห็นได้จากคำกราบบังคมทูลของเจ้านายและข้าราชการแสดงความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103 ตอนหนึ่งว่า

"...มีกล่าวในหนังสือเรื่องราวผู้ซึ่งได้เข้ามาในกรุงสยาม หนังสือของศาลนอกเป็นต้น แลลงพิมพ์ว่าการรักษากรุงสยาม ในทุกวันนี้ไม่มีเสนาบดีแลเจ้าพนักงานกรมใดเอาใจใส่ในพนักงานหน้าที่ของตน มีผู้บำรุงรักษาแลคิดการแผ่นดินอยู่ที่แต่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทพระองค์เดียว กับผู้ที่ได้ช่วยในราชการเป็นกำลังจริงก็แต่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทวะวงศวิโรปการพระองค์เดียวเท่านั้น กิจราชการใหญ่ราชการน้อยก็สำเร็จอยู่ที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทวะวงศวิโรปการทั้งสิ้น ถ้าจะมีกิจธุระสิ่งใดแล้ว ต้องไปเฝ้าพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทวะวงศวิโรปการ จึงจะได้ดังประสงค์..."¹³

นอกจากนี้ สมเด็จพระยาเทวะวงศวิโรปการ ยังทรงเป็นพันธมิตรที่สำคัญของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะหนึ่งในสมาชิกสมาคมสยามหนุ่ม ที่มีบทบาท

⁹"หนังสือกราบบังคมทูล จ.ศ. 1245," หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม. ร.5 นก./28.

¹⁰"หนังสือกราบบังคมทูล จ.ศ. 1245," หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม. ร.5 นก./29.

¹¹วิมลพรรณ ปิตธวัชชัย, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวะวงศวิโรปการ, หน้า 116.

¹²สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชประวัติรัชกาลที่ 5 ก่อนเสวยราชย์ พระบรมราชประวัติพระประวัติกรมพระยาเทวะวงศวิโรปการ พระประวัติตรัสเล่า, หน้า 121.

¹³"เรื่องพระบรมราชาบายในการแก้ไขการปกครองแผ่นดิน ร.ศ. 103 - 104," หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ก. ร.5 บ/8.

ให้การสนับสนุนการบริหารปกครองประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และการสร้างสถาบันใหม่ๆ ขึ้น เช่น สภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน (Council of State) สภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์ (Privy Council) ซึ่งถือว่าเป็นกลไกสำคัญกลไกหนึ่งในการพยายามดึงอำนาจกลับมาสู่สถาบันกษัตริย์ในช่วงต้นรัชกาล โดยตีพิมพ์บทความที่สนับสนุนการปฏิรูปการปกครองบ้านเมือง และแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับสถานการณ์ต่างๆ ในบ้านเมืองผ่านหนังสือพิมพ์ ทรูโนวาท และนำข่าวสาร ข้อราชการต่างๆ ออกเผยแพร่ผ่านหนังสือ Court ข่าวราชการ

ในช่วงเวลาของการปฏิรูปประเทศเพื่อสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในระยะแรกได้ก่อให้เกิดความขัดแย้งในเรื่องอำนาจและผลประโยชน์ระหว่างกลุ่มทางการเมืองที่มีอยู่ในขณะนั้นซึ่งจะได้กล่าวถึงอย่างละเอียดในบทต่อไป ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นกลายเป็นความตึงเครียดและสั่นคลอนสถานะกษัตริย์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ก็มีส่วนสำคัญในการสร้างความเชื่อมั่นให้กับ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังเช่นในครั้งที่สถานะกษัตริย์ของพระองค์ยังมีความมั่นคงไม่เพียงพอและทรงรู้สึกถึงพลังทำลายพระราชอำนาจของพระองค์จากวังหน้า¹⁴ โดยหลังจากเหตุการณ์วิกฤตการณ์วังหน้ายุติลง บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางผู้มีความจงรักภักดีต่อ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นำโดย สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ได้รวมตัวกันเพื่อแสดงความสามัคคีโดยไปประชุมกันที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทำการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาใจความว่า จะร่วมกันตั้งใจทำงานราชการสนองพระเดชพระคุณของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้สำเร็จดังประสงค์ทุกประการด้วยความซื่อสัตย์สุจริต และจะทำนุบำรุงสนับสนุนให้พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้สืบสันตติวงศ์ต่อไป¹⁵

สาระสำคัญของการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในครั้งนี้อยู่ที่การแสดงให้เห็นถึงความจงรักภักดีของบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางที่มีต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการที่จะเป็นกำลังสนับสนุนสถานะพระมหากษัตริย์ของพระองค์ รวมทั้งของพระราชโอรสในการสืบสันตติวงศ์ต่อไป ดังนั้นการดำเนินการนี้จึงมีส่วนสำคัญในการสร้างความมั่นพระทัยและไว้วางพระทัยในสถานะกษัตริย์ให้กับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹⁴ประภัสสร บุญประเสริฐ, "ขอบเขตพระราชอำนาจของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยรัตนโกสินทร์," (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2516), หน้า 207.

¹⁵วิมลพรรณ ปัตถวิชัย, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ, หน้า 103.

ด้วยในขณะที่สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ดำรงตำแหน่งราชเลขาธิการฝ่ายต่างประเทศนั้น ทรงเป็นที่ปรึกษาราชการในด้านต่างประเทศ เป็นผู้ร่างหนังสือติดต่อกับต่างประเทศในข้อราชการต่างๆ อีกทั้งราชทูตที่สยามตั้งออกไปประจำการ ณ ภาคพื้นยุโรปมักจะมีหนังสือมาปรึกษาหารือในข้อราชการต่างๆ รวมทั้งรายงานผลการปฏิบัติหน้าที่อยู่เสมอ ทำให้สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการมีความรู้ความเข้าใจในข้อราชการและความเป็นไปของงานด้านการต่างประเทศเป็นอย่างดี ประกอบกับความรู้ความสามารถทางด้านภาษาอังกฤษของพระองค์ ส่งผลให้เมื่อเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) เสนาบดีกรมท่า ว่าการกิจการ ต่างประเทศ ลาออกจากตำแหน่งในปี พ.ศ. 2427 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เข้าดำรงตำแหน่งเสนาบดีผู้ว่าการต่างประเทศในปี พ.ศ. 2428 ด้วยพระชันษาเพียง 27 ปี ซึ่งเป็นตำแหน่งหน้าที่ที่สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการรับผิดชอบอยู่ต่อราชบรรณพระองค์สิ้นพระชนม์ในปี พ.ศ. 2466

ตลอดระยะเวลา 38 ปี ที่สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการดำรงตำแหน่งเสนาบดีต่างประเทศ พระองค์ได้ทรงสร้างคุณูปการอันใหญ่หลวงต่อกระทรวงต่างประเทศ และระบบราชการสยาม ทรงนำวิธีบริหารราชการสมัยใหม่ตามแบบตะวันตกมาใช้ในกระทรวงต่างประเทศเป็นที่แรก พระองค์ได้เริ่มปรับปรุงระเบียบการทำงาน และแบ่งส่วนราชการที่เป็นสัดส่วนชัดเจน โดยเริ่มต้นด้วยการตั้งที่ทำการถาวรของที่ว่าการต่างประเทศตั้งเช่นหน่วยงานในประเทศต่างๆ โดยใช้วังสราญรมย์เป็นศาลาว่าการต่างประเทศแทนที่จากเดิมที่เคยทำงานกันที่บ้านของเสนาบดี และเพื่อให้เจ้าพนักงานทั้งหมดมีที่ทำงานร่วมกันในที่แห่งเดียวกัน ทรงกำหนดให้มีเวลาราชการจัดระเบียบราชการให้มีความทันสมัย โดยปรับโครงสร้างการทำงานของกรมทำให้รับผิดชอบงานด้านการต่างประเทศเพียงอย่างเดียวและโอนงานที่อยู่นอกเหนือให้กับหน่วยงานที่มีหน้าที่รับผิดชอบโดยตรง มีการจัดระเบียบปรับปรุงแก้ไขการทำงานของราชการในกระทรวงออกเป็นกรมกองต่างๆ เพื่อความเป็นสัดส่วนและแบ่งแยกหน้าที่รับผิดชอบที่ชัดเจนขึ้น นอกจากนี้ ยังทรงวางระเบียบงานสารบรรณ เช่น วิธีร่างและเขียนจดหมายราชการ ระเบียบการรับและส่งหนังสือ ตลอดจนระเบียบการเก็บหนังสือและเอกสารต่างๆ ให้เป็นแบบปฏิบัติ ซึ่งถือได้ว่าเป็นกระทรวงแรกที่ได้มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงโครงสร้างและรูปแบบของกระทรวงให้เป็นองค์กรในรูปแบบใหม่ตามแบบตะวันตกและเป็นต้นแบบให้กระทรวงอื่นๆ นำไปปฏิบัติตาม

ในฐานะเสนาบดีว่าการต่างประเทศ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์มีส่วนสำคัญให้การแก้ปัญหากรณีพิพาทต่างๆ ที่สยามมีกับประเทศเจ้าอาณานิคมอย่าง อังกฤษและฝรั่งเศสที่กำลังแผ่ขยายอิทธิพลอยู่โดยรอบในขณะนั้น ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการปักปันดินแดนระหว่างสยามกับฝรั่งเศส ในปี พ.ศ. 2430 การเสียแคว้นสิบสองจุไทย ในปี พ.ศ. 2431 การ

เสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง หรือ วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ในปี พ.ศ. 2436* เป็นต้น ซึ่งถึงแม้ว่าสยามจะไม่อาจหลีกเลี่ยงการสูญเสียดินแดนบางส่วนให้กับมหาอำนาจทั้งสองได้ แต่สยามก็ยังคงสามารถรักษาเอกราชไว้ได้ ตลอดจนการสร้างความสัมพันธ์อันดีกับทูตานุทูตชาติต่างๆ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงมีบทบาทสำคัญในการเลือกดำเนินนโยบายในการเข้าร่วมสงครามโลกครั้งที่ 1 ได้อย่างถูกต้องเหมาะสม อันส่งผลให้ประเทศไทยอยู่ในสถานะของประเทศผู้ชนะสงคราม และเป็นที่มาของการดำเนินการแก้ไขสนธิสัญญาที่ไม่เป็นธรรมทั้งหลายที่เคยมีไว้กับประเทศต่างๆ

จากบทบาทและคุณูปการต่างๆ ที่สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ทรงมีต่อการต่างประเทศตลอดระยะเวลา 38 ปี ถือได้ว่าเป็นการวางรากฐานที่สำคัญให้กับกิจการการต่างประเทศของไทย จนพระองค์ทรงได้รับพระสมัญญานามว่า "บิดาแห่งการต่างประเทศไทย"

ตลอดระยะเวลาแห่งการดำรงตำแหน่งเสนาบดีว่าการต่างประเทศ สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการ มิได้มีหน้าที่รับผิดชอบแต่เพียงในด้านการต่างประเทศเท่านั้น แต่พระองค์ยังเป็นเรี่ยวแรงและกำลังสำคัญที่คอยให้การช่วยเหลือและสนับสนุนแนวคิดการปฏิรูปการปกครองเพื่อสร้างรัฐสมัยใหม่ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย เช่นการที่ทรงมีส่วนสำคัญในการจัดตั้งเสนาบดีสภา และรัฐมนตรีสภา

สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการทรงมีส่วนสำคัญยิ่งต่อกิจการเสนาบดีสภานับตั้งแต่แรกเริ่มเป็นต้นมา ตั้งแต่การริเริ่มก่อตั้งเสนาบดีสภาตามแบบอย่างประเทศในยุโรปหลังจากเสร็จสิ้นการประพาสยุโรปในปี พ.ศ. 2430 ตลอดจนการปฏิบัติหน้าที่ในเสนาบดีสภาอย่างสม่ำเสมอ และการได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงพระราชทานราชการบางเรื่องให้จัดการแทนบ้าง รับสั่งถามถึงความคิดเห็นในข้อราชการบ้าง หรือการที่ทรงให้ติดตามรายงานการประชุมแล้วนำเสนอแก่พระองค์บ้าง¹⁶ อาจกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่า ส่วนหนึ่งของการเปลี่ยนแปลงและการเจริญก้าวหน้าของประเทศเป็นผลสืบเนื่องมาจากการปฏิบัติงานของสมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการในเสนาบดีสภา ดังที่สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการได้กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า

"...พระประวัติของสมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการตั้งแต่เริ่มตั้งเสนาบดีสภามายากที่จะนำมาเรียบเรียง เพราะราชการบ้านเมืองในรัชกาลที่ 5 ที่เจริญรุ่งเรืองขึ้นในระยะเวลา 18 ปี

* ศึกษารายละเอียดได้ใน วิมลพรรณ ปีตรวิชัย, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพฯ (1984) จำกัด, 2547).

¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 241.

นั้นมากมายหลายอย่างนัก อย่างใดที่จะไม่ได้เกี่ยวเนื่องถึงพระประวัติของสมเด็จพระยาเทวะวงศัโรปการนั้นแทบจะไม่มี..."¹⁷

นอกจากงานราชการทั้งหลายที่เกี่ยวข้องกับสมเด็จพระยาเทวะวงศัโรปการที่ต้องทรงรับผิดชอบแล้ว ด้วยความที่พระองค์ทรงทำงานรับใช้ใกล้ชิดและมีความสนิทสนมกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาตั้งแต่ครั้งยังทรงพระเยาว์ ทำให้ถือได้ว่าสมเด็จพระยาเทวะวงศัโรปการทรงเป็นผู้หนึ่งที่อยู่และเข้าใจในแนวคิด ความต้องการและสถานการณ์ในแต่ละช่วงเวลาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างดี ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องส่วนตัวหรือเรื่องราชการ ดังจะเห็นได้จาก การที่สมเด็จพระยาเทวะวงศัโรปการทรงเป็นกำลังสำคัญในการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาที่วัดพระแก้ว หรือร่างประเพณีกรุงสยามที่ถึงแม้ว่าจะไม่มีการประกาศใช้ แต่ก็ก็เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงความพยายามของการที่จะสร้างความมั่นใจพระทัยให้กับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ในขณะนั้นทรงรู้สึกถึงพลังทำลายพระราชอำนาจจากวังหน้าดังในกรณีการเสนอร่างแก้ไขธรรมเนียมราชการ ในปี พ.ศ. 2430 ที่มีข้อความตอนหนึ่งว่า

"ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาสอันนี้กราบบังคมทูลพระกรุณาขอพระราชทานที่จะจัดการแก้ไขธรรมเนียมราชการอันหนึ่ง ซึ่งเป็นการศึกษาที่ได้ทรงพระราชดำริมาแต่ก่อนแล้วยังหาเป็นการสำเร็จไม่ เพราะมีเหตุขัดข้องอยู่ตามกาลเวลาที่ล่วงมาแล้ว บัดนี้ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าว่าเหตุขัดขวางทั้งปวงนั้นเบาบางลงไปเกือบจะไม่มีแล้วก็ได้....."¹⁸

จากข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระยาเทวะวงศัโรปการทรงเข้าใจในพระราชดำริและสถานะของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งแต่ต้นเป็นอย่างดี ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงต้องการที่จะดำเนินการปฏิรูปการปกครองให้เป็นแบบสมัยใหม่ แต่ยังไม่อาจทำได้สำเร็จตั้งแต่ต้นรัชกาล ทั้งนี้เนื่องจากสาเหตุหลักสำคัญคืออำนาจและอิทธิพลของขุนนางตระกูลขุนนาคที่ยังคงมีอยู่มาก ทำให้ยากต่อการปฏิรูปเปลี่ยนแปลง แต่เมื่อถึงเวลาที่สมเด็จพระยาเทวะวงศัโรปการทรงมีลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลนั้น พระองค์ทรงเห็นว่าอุปสรรคขัดขวางการปฏิรูปอย่างเช่นบทบาทและอิทธิพลของขุนนางตระกูลขุนนาคหมด

¹⁷สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชประวัติรัชกาลที่ 5 ก่อนเสวยราชย์ พระบรมราชประวัติพระประวัติกรมพระยาเทวะวงศัโรปการ พระประวัติตรัสเล่า, หน้า 138.

¹⁸"เรื่องลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลเรื่องร่างข้อความแก้ไขธรรมเนียมราชการทูลเกล้าถวายเรื่อง Executive Council 17 พ.ย. 2430," หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม-สบ. 16/9 ตอน สารสน-พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.

ไป และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสามารถตั้งอำนาจกลับมาสู่พระองค์ได้แล้วจึงสมควรแก่เวลาที่จะเริ่มทำการแก้ไขปฏิรูปการปกครองเพื่อสร้างรัฐสมัยใหม่ต่อไป

"...เธอกับฉันได้ทำราชการและมีความรักใคร่อาศัยกันและกันส่วนพี่น้อง ตั้งแต่เรายังเป็นเด็กด้วยกันมาล่วงเวลาช้านานจนถึงนับว่าเป็นคนแก่ด้วยกัน การที่ได้ทำมาแล้วล้วนเป็นการสำคัญที่ได้ก้าวล่วงมาเป็นขั้นๆจนถึงเวลานี้ เป็นข้อที่ควรยินดีต่อความสำเร็จอันเรามุ่งหมายได้กระทำให้เป็นไปได้ถึงเพียงนี้..."¹⁹

ข้อความข้างต้นเป็นส่วนหนึ่งในพระราชหัตถเลขาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานให้กับสมเด็จพระฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการเนื่องในวันเกิดครบ 50 ชันษา เมื่อวันที่ 27 พฤศจิกายน พ.ศ. 2451 ซึ่งแสดงให้เห็นว่าสำหรับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว สมเด็จพระฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการเป็นน้องที่สนิทและร่วมกันทำงานราชการสำคัญได้สำเร็จตามที่พระองค์มุ่งหวังตั้งพระทัยไว้มากมาย และทรงรักใคร่ในสมเด็จพระฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการเป็นอย่างยิ่ง

จากความรู้ความสามารถของสมเด็จพระฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ จากการเป็นพันธมิตรคนสำคัญที่ร่วมต่อสู้กับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการพยายามตั้งอำนาจจากขุนนางตระกูลขุนนาคกลับคืนสู่สถาบันกษัตริย์และสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ จากการที่ทำงานรับใช้ใกล้ชิดร่วมกันมาโดยตลอดจนทำให้สมเด็จพระฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการทรงเข้าพระทัยและสนิทสนมกับ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างดี อีกทั้งพระชนิษฐาทั้ง 3 ของสมเด็จพระฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการยังเป็นพระบรมราชเทวีและพระบรมราชินีนาถในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกด้วย ด้วยปัจจัยต่างๆ เหล่านี้จึงสามารถอธิบายได้ถึงที่มาของความไว้วางพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีต่อสมเด็จพระฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ โดยในความไว้วางพระราชหฤทัยนี้ทำให้นอกจากคำปรึกษาราชการที่เกี่ยวข้องกับหน้าที่รับผิดชอบของสมเด็จพระฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการโดยตรงแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมักจะปรึกษาราชการกับสมเด็จพระฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการเสมอ ไม่ว่าจะเป็นการปรึกษาในเรื่องส่วนตัว หรือนำปัญหาข้อราชการอื่นๆ มาปรึกษา สอบถามความคิดเห็นของสมเด็จพระฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการอยู่เสมอ รวมทั้งมอบหมายราชการในหน้าที่พิเศษอื่นๆ ให้สมเด็จพระฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการทำหน้าที่รับผิดชอบดูแลอีกด้วย เช่น ทรงปรึกษาสอบถามสมเด็จพระฯ กรมพระยาเทวะวงศ์

¹⁹ สมเด็จพระฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชประวัติรัชกาลที่ 5 ก่อนเสวยราชย์ พระบรมราชประวัติพระประวัติกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ พระประวัติตรัสเล่า, หน้า 139.

วโรปการเกี่ยวกับการเตรียมตัวในการเสด็จประพาสยุโรป ทรงมอบหมายให้ดูแลงบประมาณค่าใช้จ่ายของพระบรมโอรสาธิราชและบรรดาเจ้านายที่ไปศึกษาต่อต่างประเทศ²⁰ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นกรรมการร่างพระราชบัญญัติลักษณะพิจารณาความแพ่ง²¹ ปรึกษาขอความเห็นเกี่ยวกับการให้สัมปทานรถไฟ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นกรรมการกรรมการจัดการรถไฟ รวมทั้งมีหน้าที่ตรวจสอบและให้คำปรึกษาการทำงานงบประมาณกรมรถไฟ²² เป็นต้น

นอกจากนี้ยังทรงไว้วางพระทัยมอบหมายให้สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการเป็นผู้ปฏิบัติหน้าที่ราชการต่างๆ แทนพระองค์ในยามที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสตามหัวเมืองต่างๆ²³ และในคราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสต่างยุโรป และได้แต่งตั้งให้สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินนั้น ได้โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการเป็นหนึ่งในคณะที่ปรึกษาของผู้สำเร็จราชการแผ่นดินด้วย²⁴

อาจกล่าวได้ว่า สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการเป็นบุคคลที่มีความสำคัญต่อการบริหารราชการแผ่นดินมากผู้หนึ่งในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องด้วยมีหน้าที่รับผิดชอบในราชการต่างๆ อย่างกว้างขวาง และความคิดเห็นหรือข้อเสนอแนะของพระองค์มักได้รับการยอมรับและนำไปปฏิบัติเสมอ ซึ่งความเป็นจริงอันนี้เป็นสิ่งที่ทุกคนในช่วงเวลานั้นตระหนักเป็นอย่างดี รวมทั้งสมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการเองด้วย ดังข้อความตอนหนึ่งของลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลว่า

"ตัวข้าพระพุทธเจ้าทุกวันนี้ เปนคนมีอำนาจวาสนายิ่งกว่าแต่ก่อนหลายสิบเท่า จะว่าโดยยศก็ยิ่งใหญ่มั่นอวยตัวที่จะเทียมทัน จะว่าโดยอำนาจนั้นในข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายนำแล้วก็หาผู้ใดเสมอไม่ จะคิดเปรียบกับบุคคลในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าก็ไม่ทราบการขัดว่าเสมอใคร ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าก็เสมอกับกรมหลวงพิทักษมนตรี ในแผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ ก็เสมอกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ ในแผ่นดินทูลกระหม่อมก็เสมอกรมหลวงวงษา ในชั้นต้น สมเด็จเจ้าพระยาในชั้นหลัง แปรลกกันแต่สมเด็จเจ้าพระยาท่านมีกำลังด้วย อำนาจที่

²⁰ "เรื่องงบประมาณค่าเล่าเรียนของเจ้านายต่างประเทศ 2438," หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม-สบ. 16 / 4 ตอน การคลัง .

²¹ "เรื่องการประชุมเสนาบดี 2438 - 2450," หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กต. 55/5.

²² "เรื่องเชิญประชุมเสนาบดี 2439 - 2460," หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กต. 55/6.

²³ "เรื่องพระราชหัตถเลขาว่าด้วยข้าราชการต่างๆ," หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม-สบ. 16 / 8 ตอน สาส์น-พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.

²⁴ วิจารณ์พรณ ปิตธวัชชัย, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ, หน้า 385.

ข้าพระพุทธเจ้ามีนั่นคือว่า ในชั้นนั้น มีผู้ฟังตามความแนะนำในราชการทั่วไป อำนาจวาสนาใหญ่ อันนี้ ข้าพระพุทธเจ้ารู้สึกอยู่เสมอว่ามี แลเป็นเพราะเหตุ ๔ ประการ คือ ประการที่ ๑ เป็นผู้ทรงพระกรุณาชุบเกล้าแลโปรดเกล้าไว้วางพระราชหฤทัยสนิทยิ่งกว่าผู้อื่น ที่ ๒ ว่าอย่างสามัญที่เรียกว่าเป็นที่เมื่อยในหลวงที่เป็นใหญ่ที่สุดถึงสองพระองค์ ที่ ๓ ได้เป็นคนมีความรู้ มีสติปัญญาสามารถไม่ดีกว่าก็ไม่ต่ำกว่าคนที่ควรเรียกว่ามีสติปัญญานั้น แลที่ ๔ ได้ประพฤติตนเป็นธรรมโดยสุจริต ถือคำพระพุทธเจ้ามั่นในใจ สรรพเหตุทั้ง ๔ ประการนี้ถ้าขาดแต่ประการหนึ่งประการใดก็ไม่เป็นผลที่ข้าพระพุทธเจ้าจะมีอำนาจวาสนาดังเช่นเป็นอยู่ได้เลย²⁵

จากข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่าการที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงมีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งต่อการดำเนินการสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้นเป็นเพราะความรู้ความสามารถของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช และการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้วางพระราชหฤทัยในตัวสมเด็จพระนเรศวรมหาราชมากจึงรับฟังและนำข้อเสนอแนะ แนวความคิดของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชไปเป็นแนวทางในการปฏิรูปประเทศ

เมื่อถึงคราวเปลี่ยนรัชกาล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์สืบต่อจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนเรศวรมหาราชก็ยังคงทำงานรับราชการสนองพระเดชพระคุณอย่างเต็มที่ นอกเหนือจากงานในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศที่ต้องรับผิดชอบแล้ว ยังทรงมีหน้าที่รับผิดชอบอื่นที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้ดูแลอีก เช่นการให้ดำรงตำแหน่งนายกสภาการคลัง ทำหน้าที่ตรวจประมวลกฎหมาย การให้เป็นผู้รักษาการแทนพระองค์ในเวลาที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จแปรพระราชฐาน เป็นต้น สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงปฏิบัติหน้าที่รับราชการจวบจนบั้นปลายของพระชนม์ชีพ โดยทรงสิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ 28 มิถุนายน พ.ศ. 2466 รวมพระชันษา 66 ปี

ตลอดการรับราชการเป็นเวลา 49 ปี สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงสร้างคุณูปการมากมายให้กับประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทรงงานของพระองค์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ถือได้ว่าช่วงเวลาดังกล่าวเป็นช่วงเวลาหัวเลี้ยวหัวต่อของการนำประเทศไปสู่การเป็นรัฐสมัยใหม่ที่เต็มไปด้วยอุปสรรคปัญหาทั้งจากภายในประเทศคือการต่อต้านจากจากขุนนางตระกูลขุนนางและขุนนางสมัยเก่าทั้งหลาย การต้องเผชิญกับกระแสแห่งโลกาภิวัตน์และภัยคุกคามจากประเทศมหาอำนาจตะวันตก จึงถือได้ว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราช

²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 593.

ทเวะวงศัวโรโปการเป็นพันธมิตรที่สำคัญที่คอยช่วยเหลือและให้การสนับสนุนการสร้างรัฐสมัยใหม่
ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาตั้งแต่ต้น สามารถผลักดันและนำพาประเทศ
เข้าสู่การเป็นรัฐสมัยใหม่ได้สำเร็จเรียบร้อยภายในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่
หัว

จากบทบาทและหน้าที่ของสมเด็จพระยาทเวะวงศัวโรโปการที่เกี่ยวข้องกับการสร้าง
รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ข้างต้น แสดงให้เห็นว่าแม้บทบาทของพระองค์ในด้านต่างประเทศจะ
โดดเด่นและเป็นที่ยอมรับร่วมกันอย่างกว้างขวาง แต่บทบาทในด้านอื่นๆ ของพระองค์ก็ไม่ได้ยิ่งหย่อน
ไปกว่ากันเลย โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานทางด้านการคลังที่พระองค์เข้าไปมีหน้าที่รับผิดชอบตั้งแต่
ระยะแรกเริ่ม ซึ่งการปฏิรูปการคลังของประเทศนี้มีความสำคัญในฐานะที่เป็นรากฐานในการ
ดำเนินการสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ความสำเร็จของการปฏิรูปการคลังจึงเป็นที่มาของ
ความสำเร็จในการสร้างสยามให้เป็นรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ต่อไป